

ІСТОРИЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.

УКРАЇНА. ТОМ I.

ВІД КИММЕРІЙЦІВ ДО РУСИ

(X СТ. ДО Н. Е. — IX СТ.)

Упорядник
Михайло Відейко

Харків
«Фоліо»
2019

Зміст

6 Вступ. *Михайло Відейко*

ЧАСТИНА I (X ст. до н. е. — III ст. н. е.)

Історія

На північ від Понту Евксинського

- 13 Народи Кіммерії. *Сергій Махортих*
20 Пришестя скіфів. *Сергій Махортих*
23 На північ від Скіфії. *Евеліна Кравченко*
29 Скіфо-перська війна. *Олександр Шелехань*
35 Розквіт Скіфії. *Михайло Відейко*
42 Золоті кургани Скіфії. *Михайло Відейко*
48 Країна забутих міст (лісостепові спільноти скіфського часу). *Евеліна Кравченко*
54 Країна таврів. *Евеліна Кравченко*
59 Сутінки: три Скіфії. *Евеліна Кравченко*
65 На східних рубежах кельтського світу. *Геннадій Казакевич*

Елліни на берегах Понту Евксинського

- 72 Ольвія та її громадяни. *Михайло Відейко*
78 Ольвія проти Македонії (похід Зопіріона). *Михайло Відейко*
86 Присягаюся Зевсом та Дівою (Херсонес Таврійський). *Тетяна Шевченко*
91 Від полісів до Боспорського царства. *Тетяна Шевченко*

Мовна ситуація

- 98 Вступ. *Юрій Мосенкіс*
100 Мови світу «варварів». *Юрій Мосенкіс*
108 Елліни і римляни. *Юрій Мосенкіс*

Релігія, Міф, Філософія

Релігія

- 110 Онуки Борисфена. *Оксана Ліфантій*
116 Поховальні звичаї скіфів. *Оксана Ліфантій*
121 Боги і Богині Еллінів. *Тетяна Шевченко*
128 Поховальні звичаї еллінів. *Тетяна Шевченко*
135 Вірування кельтів. *Геннадій Казакевич*
140 Поховальні звичаї кельтів. *Геннадій Казакевич*

Міфи і література

- 144 Пригоди Геракла, амазонки та інші скіфські історії. *Оксана Ліфантій*
149 Міфи і фольклор Понту Евксинського. *Тетяна Шевченко*

Мистецтво

Мистецтво Скіфії

- 154 Звіриний стиль. *Оксана Ліфантій*
161 Золото Скіфії. *Оксана Ліфантій*

Мистецтво Еллінів

- 167 Архітектура. *Тетяна Шевченко*
172 Музика і театр. *Тетяна Шевченко*
177 Література і риторика еллінів. *Тетяна Шевченко*
182 Художні ремесла. *Тетяна Шевченко*
187 Монетна справа. *Михайло Відейко*
192 Мистецтво кельтів. *Геннадій Казакевич*

Економіка і технології

- 197 Економіка кіммерійців. *Сергій Махортих*
200 Економіка Скіфії. *Михайло Відейко*
208 Металурги і ковалі залізного віку. *Евеліна Кравченко*
215 Економіка полісів і царств. *Михайло Відейко*
221 Транспорт і торгові шляхи. *Михайло Відейко*
226 Економіка кельтів. *Геннадій Казакевич*

Військова справа

- 231 Непереможні: військова справа скіфів. *Олександр Шелехань*
247 Військо еллінів. *Михайло Відейко*
253 Військовість кельтів. *Геннадій Казакевич*

Література

ЧАСТИНА II (III–IX ст.)

Історія

Степи сарматські

- 264 Походження сарматів та їхній прихід у Понтійські степи. *Олександр Симоненко*
270 Життя сарматів. *Олександр Симоненко*
276 Сарматські дракони проти римських орлів. *Олександр Симоненко*
284 На північ від Сарматії. *Михайло Відейко*

Римська присутність і готи

- 291 Римляни в Херсонесі. *Михайло Відейко*
296 Битви за Таврику. *Михайло Відейко*
301 Друзі Риму. *Михайло Відейко*
307 Нижня Мезія. *Михайло Відейко*
312 Там, де ліс Мюрквід, або Готи йдуть на південь. *Михайло Відейко*
318 Скіфські війни: готи проти Риму. *Михайло Відейко*
324 Імперія Ерманаріха. *Михайло Відейко*

Велике переселення народів. Степи

- 330 Слідами імперії Аттіли (гунни). *Михайло Відейко*
338 Булгарія в степах України. *Михайло Відейко*
343 Країна Етелькоз. *Михайло Відейко*
348 Східні рубежі каганату. *Михайло Відейко*

Велике переселення народів. Слов'яни

- 355 Походження слов'ян. *Любомир Михайлина, Наталія Абашина*
361 Слов'янські племена на теренах України. *Любомир Михайлина, Наталія Абашина*

- 367 Слов'яни у Європі. *Любомир Михайлина, Наталія Абашина*
374 Слов'яни і Русь, початок. *Любомир Михайлина, Наталія Абашина*

Оплот імперії. Таврика

- 380 Фема Херсон. *Андрій Домановський*
388 Таємниця печерних міст. *Андрій Домановський*
395 Готія в Криму. *Андрій Домановський*

Мовна ситуація

- 401 Мови на межі ер та до X ст. *Юрій Мосенкіс*

Релігія і Міф

Релігія

- 411 Вірування сарматів. *Олександр Симоненко*
417 В ім'я Юпітера та Божественного Імператора. *Тетяна Шевченко*
423 Початки християнства. *Тетяна Шевченко*
428 Вірування степових народів. *Михайло Відейко*
434 Діти Одіна (вірування готів). *Оксана Гопкало*
440 Вірування давніх слов'ян. *Любомир Михайлина*

Міфи

- 446 Сказання стародавні. *Юрій Мосенкіс*
453 Римська спадщина. *Тетяна Шевченко*
459 Нарти, Ліс Мюрквід і подорож Одіна. *Михайло Відейко*
464 Світ під управлінням Тенгрі. *Михайло Відейко*

Мистецтво

- 470 Мистецтво Сарматії. *Олександр Симоненко*
475 Мистецтво Готів. *Оксана Гопкало*
480 Мистецтво Таврики. *Михайло Відейко*
486 Спадщина степових народів. *Михайло Відейко*
491 Мистецтво давніх слов'ян. *Любомир Михайлина, Наталія Абашина*

Економіка і технології

- 498 Економіка сарматів. *Олександр Симоненко*
503 Економіка «римських» околиць (готи). *Оксана Гопкало*
509 Економіка степових народів. *Михайло Відейко*
515 Як і чим жили давні слов'яни. *Любомир Михайлина, Наталія Абашина*
521 Економіка Таврики. *Андрій Домановський*

Військова справа

- 528 Сармати. *Олександр Симоненко*
534 Готи. *Михайло Відейко*
540 Римляни. *Михайло Відейко*
546 Еллінські держави. *Михайло Відейко*
552 Степові народи. *Михайло Відейко*
558 Слов'яни. *Любомир Михайлина, Наталія Абашина*
564 Фема Херсонес (Візантія). *Андрій Домановський*

Література

Показчик

Вступ

Михайло Відейко

На сторінках цієї книги перед читачем постануть два тисячоліття історії землі, яку сьогодні називають Україна. Одразу зауважимо, що початок назви книги — «Історія» вказує насамперед жанр, а не зміст твору. Адже значна його частина присвячена тим аспектам життя людей, які населяли землі України від трьох до тисячі років тому, для яких у історичних працях відведено настільки мало місця, що створюється враження ніби наші предки увесь час лише тим і займалися, що воювали із сусідами та між собою, плекаючи династії правителів різного штибу. Все, що було поза тим — культура, віра, мова, технічні досягнення, економіка — лишалися переважно поза увагою шановних істориків.

Про обсяги того матеріалу, який традиційно лишався «поза», свідчать багатотомні видання (зокрема здійснені протягом останніх двадцяти років в Україні), товсті і не дуже, присвячені викладу історії культури, літератури, економіки, філософії, релігії, міфології, мистецтва, декоративно-прикладного мистецтва, архітектури, військової справи тощо. За обсягом та кількістю вони вже можуть скласти неабияку конкуренцію традиційним історичним багатотомникам. Проте це фактично світи, які не перетинаються або майже не перетинаються.

Завдяки цьому, між іншим, губляться і самі люди, які творили не політичну історію, а матеріальний і духовний світ, в якому діяли «розпіарені», так звані «історичні постаті» — царі, князі, полководці, релігійні лідери. Губляться вони навіть тоді, коли відомі їхні імена, які дивом дійшли із глибини тисячоліть — але це те, що надає історії відчуття людського виміру, а відтак — відчуття автентичності.

Саме тому було визначено за мету на тлі багато у чому звичного нам викладу історії зібрати під однією обкладинкою та подати, нехай і в обмеженому обсязі, відомості про мову, релігію, міфологію, технічні досягнення, економіку, мистецтво та військову справу давніх часів, усього того, що і робить цивілізацію цивілізацією, якщо за основу її визначення брати «спосіб існування розумних істот».

Стереотипне у наших краях сприйняття як складових і необхідних ознак цивілізації наявність державності, писемності та бюрократичного апарату видається нині надто примітивним і одностороннім. Фактично, це рецидив сприйняття світу, породжений колоніалізмом XIX ст. та виплеканою ним ідеологією, коли матінка-Європа поклала на себе святий обов'язок нести цивілізацію (у її розумінні змісту цього слова) решті людства. Від того, що ця ідеологія стала складовою «єдино вірного вчення», її сутність, яка заперечувала право називатися цивілізованими багатьом народам, які на таке зовсім не заслугоували, не стала ліпшою, людянішою і, зрештою, «науковішою».

Тут варто згадати, що елліни, які стояли біля витоків сучасної цивілізації, вважали цивілізованими суспільства, які вшановують богів. Так, вони та римляни могли іменувати своїх сусідів «варварами», однак не ставили їх на якісно інший щабель розвитку, як це робили засновники марксизму у XIX ст. та їх послідовники у СРСР. А зі спадщиною останніх

ми не розсталися і досі, попри гучну кампанію «декомунізації». Боротися з назвами вулиць і пам'ятниками виявилось легше, ніж із тим, що більш як півстоліття забивалося у свідомість.

Зміст книги було розроблено з розрахунком залучення до її написання широкого кола фахівців, які найкраще дослідили та розуміються на окремих питаннях. Це мало стати прикладом практичного застосування для популяризації найсучасніших результатів у вивченні історії здобутків «академічної науки» аж до рівня захищених дисертацій. Частково це вдалося і знайшло відображення у розділах, авторами яких стали: Н. Абашина, М. Відейко, О. Гопкало, А. Домановський, Г. Казакевич, Е. Кравченко, О. Ліфантій, С. Махортих, Л. Михайлина, Ю. Мосенкіс, О. Симоненко, Т. Шевченко, О. Шелехань. Не всі дослідники, яким було запропоновано участь у проекті, знайшли змогу і час для написання текстів — так, приміром, випали розділи, присвячені антропології давніх часів.

У пропонованому увазі читача виданні майже дві тисячі років історії розділено на дві частини. Перша охоплює період від X ст. до н. е. по III ст. н. е., друга — з III ст. по IX ст. Поділ не потрапляє у класичне датування періодизаційних підрозділів історії — «античності» та «середньовіччя». Так сталося тому, що Над книгою працювали насамперед археологи. Їхнє бачення історії певною мірою є особливим через те, що вони працюють переважно із пам'ятками матеріальної культури, корелюючи їх із писемними джерелами (там, де вони існують), епіграфічними пам'ятками, нумізматичним матеріалом (монетами) тощо.

Цей підхід нагадує багато в чому кримінальне розслідування, у якому «речі говорять» не менш, а то і більш промовисто, аніж протоколи допиту свідків. Античні ж автори і середньовічні хроністи як свідки виглядають не надто поважно. Але саме на їхніх свідченнях ґрунтуються висновки-вироки шанованих «традиційних» істориків. Так, вони витискають зі скупих рядків Тацита, Амміана Марцелліна, Прокопія Кесарійського та інших усе можливе (і неможливе) вже кількасот років. Однак вони ніколи б не дізналися, приміром, про існування кільканадцяти царів Боспору, єдиними свідченнями існування яких є знайдені під час розкопок (або взагалі випадково) монетам. До того ж монети ці промовисто оповідають про політичні амбіції цих «друзів Риму» та римських цезарів: якщо є на звороті портрет імператора — то це означає лояльність, портрет зникає — пішла боротьба за незалежність.

Про тих же киммерійців або скіфів із писемних джерел відомо не так уже й багато — прийшли з глибин Азії, повоювали та попанували в ній, повоювали з Дарієм I, ну і так по дрібницях. Археологічні дослідження дали змогу не лише виявити наповнені золотими речами поховання царів та сліди моторошних поховальних ритуалів, описаних Геродотом, але і відстежити припливи та відпливи населення у певних місцевостях, пов'язати їх із кліматичними змінами, простежити походи в Європу — а про це «батько історії» не знав і не міг знати. Не знав він достеменно і про «країну забутих міст», від якої лишилися городища набагато більші не те що за Ольвію чи Херсонес, а навіть за Афіни, володарі яких торгували з еллінами ще за життя Гомера.

Навіть подробицям епічного походу македонського полководця Зопіріона проти Ольвії ми завдячуємо розкопкам, унаслідок яких до рук дослідників потрапили і фрагменти від постаменту статуї з написом на честь Каллініка — рятівника поліса, і черепок з листом від «п'ятої колони», і нарешті речові свідчення перебування македонських пращників під стінами міста — свинцеві матіюбули. А географія трофеїв та нагородної зброї окреслила участь скіфського фактору в тих подіях та його вирішальне значення для цієї частини світу.

Таври, які стали персонажами жахливих оповідей про піратство, людські жертвопринесення фактично були персонажами легендарними. І лише археологічні розкопки дозволили додати живих рис до їхнього портрету. Виявилось, що вони були умілими ремісниками, які ще до появи еллінів у Тавриці опанували мистецтва видобування та обробки заліза у досить вражаючих яву масштабах. Тож історія з піратством не лише знайшла підтвердження у «речових доказах», але і відкрилися її зовсім невідомі сторінки. Коли в горах було знайдено один із таврських храмів неподалік сучасного Гурзуфа, то виявлені там скарби, присвячені суворим давнім богам, засвідчили: таври уміли брати здобич та трофеї, успішно воюючи не лише з непереможними скіфами, а й з не менш непереможними полководцями Риму, список яких за рейтингом очолив сам Гай Юлій Цезар. Так, той самий Цезар — який «прийшов, побачив, переміг».

Можна сказати, що поєднання археологічних джерел певною мірою наближає «велику історію» до людей, які її творили. Ми дізнаємося, скільки було випито вина і скільки з'їдено кабанів під час тризни, влаштованої на честь одного зі скіфських царів, переймаємося долею Еврисивія і Арети, похованих у склепі під стінами Ольвії, знайомимося з могутньою чаклункою та невідомим царем Сарматії. Ми поіменно знаємо багатьох центуріонів та легіонерів римського війська (заразом із назвами і номерами їхніх підрозділів), розквартированих у Тирі, Херсонесі та Ольвії, моряків і командирів кораблів Мезійського флоту, на яких майже два століття тримався «римський порядок» над Понтом Евксинським...

Так-от, за певної думки, для археологів «переламними» стали не події V ст., пов'язані з демаршем Одоакра 476 р., а початок скіфських війн у III ст., завдяки яким, зрештою, і стала можливою поява у Римі такого персонажа. Власне, ті скіфські війни насправді були готськими, а плацдармом були спочатку землі на північ від Понту, а згодом і Таврика, у якій чудом втримався Херсонес. Після «епохи солдатських імператорів» поява готів та інших «варварів» на Аппенінському півострові стала лише питанням часу.

IX ст. стало реальною межею між епохою формування слов'янських держав і запровадженням «варязької альтернативи» — Русі з центром у Києві. А це вже, як кажуть, окрема історія.

Власне, сама історія у межах розділів не є лінійною, вона і не могла бути такою. Адже всі ті суспільства, про які йдеться, мали власну історію, яка могла перетинатися — а могла і не перетинатися — з історією сусідів. Однак чим ближче в часі, тм таких «точок дотику» явно більшає. З іншого боку, такий розподіл історії дає можливість більш системно відслідкувати пригоди окремих спільнот — аж до рівня еллінського полісу або таврських племен. У викладі історії зроблено спробу не лише засвідчити факти, а й показати взаємний зв'язок між тим, що відбувалося у близьких та віддалених місцях, нарешті дати оцінку подіям. Та обставина, що більшість розділів належить фахівцям, які не рік і навіть не одне десятиліття «в темі», робить загальним набутком часом унікальні відомості, зібрані авторами упродовж тривалого часу. Так, ці відомості були опубліковані під обкладинками монографій та наукових часописів, їх можна знайти у дисертаціях. Проте багато із того, що потрапило на сторінки цієї книги, вперше стає доступним широкому колу читачів.

Враховуючи цю обставину, спроба присвятити понад половину видання «поза історичним» питанням теж видається, на мій погляд, досить цікавою. По-перше, структура «цивілізаційних» розділів є більш-менш уніфікованою для усіх частин книги, що відкриває можливість пошуку та порівняння певних відомостей — цю розвагу автори залишають майбутнім читачам. Можливо, це підштовхне їх до власного розуміння якихось подій, процесів, явищ. По-друге — кількість фактичного матеріалу, відповідним чином підібраного та систематизованого, теж є корисною. Можливо, було б краще повною мірою все проілю-

струвати — але обмеження обсягу лишають поза межами цього видання майже 70 відсотків запланованих ілюстрацій.

У процесі підготовки видання виявилось, що деякі розділи не мають аналогів, відтак вони стали першими ластівками у висвітленні певних тем у такому обсязі. Це стосується насамперед двох нарисів, які належать Ю. Л. Мосенкісу з питань «мовної ситуації» у певні періоди. Уперше в такому обсязі, завдяки дослідженням Г. М. Казакевича, ми бачимо різні грані кельтського світу на теренах України.

Наповнення розділів, присвячених віруванням, міфам та філософії, нерівномірне і залежить від кількості та якості наявних відомостей. Однак ці розділи фіксують наявність тих чи інших явищ у певні періоди, що вже є приводом для роздумів. Опис мистецтва різних племен і народів демонструє різноманіття давнього світу, у якому співіснували (із взаємною користю) елліни та скіфи, сармати і римляни, показує їх здобутки та досягнення на шляху розвитку цивілізації.

Висвітлення вірувань різних народів наочно демонструє як подібність, так і різноманіття. Особливо це стосується раннього середньовіччя, коли на північ від Понту Евксинського можна було зустріти не лише adeptів найрізноманітніших стародавніх вірувань, а й тих, хто сповідував та поширював, коли словом, а коли вогнем і мечем найвпливовіші «світові релігії» сучасності — християн, мусульман. Історія появи та поширення християнства у цих землях виявляється на декілька століть давнішою за дату хрещення Русі, яку святкують у наших краях щороку.

Цікавим виявилось творення розділу, присвяченого здобуткам давніх технологій та економіки. Як наслідок, отримано «зріз» за періодами та територіями, який показав вражаюче різноманіття як підходів до здобуття «хлібу насущного», так і організації виробництва та технологій, на якому воно базувалося. Раніше в такому обсязі ці питання висвітлювали (крім нечисленних спеціалізованих праць) хіба що у тритомниках з археології України, останній з яких побачив світ 1985 р., тобто більш як три десятиліття тому. Але ж дослідники з тих часів не стояли на місці! Отже, у виданні знайшлося місце результатам новітніх досліджень — приміром, металургії та ковальського ремесла раннього залізного віку (*Е. Кравченко*).

Особливу увагу було приділено військовій справі. Ця тема сама по собі варта окремого видання, стільки нагромаджено матеріалу і проведено досліджень. З одного боку, в історичних розділах вистачає відомостей про зброю, військові конфлікти, є описи битв, тактики і стратегії, застосованої супротивниками у численних конфліктах. З іншого боку, там не знаходиться місця ні для системного опису і характеристики озброєння, спорядження, ні системи комплектування й організації військ. Але ж саме це може пояснити як перебіг окремих військових конфліктів, так і перебіг, результати та наслідки війн загалом.

Залучення фахівців та результатів останніх досліджень з цього питання дозволило отримати чимало унікальної інформації, яка доступна, зазвичай, читачам академічних журналів та монографій.

Приміром, «джерелознавчою родзинкою» стали опубліковані останніми роками відомості (і захищена дисертація)* стосовно знахідок предметів римського озброєння та спорядження у таврському святилищі на перевалі Гурзуфське сідло в Криму. Ця колекція римської мілітарики на сьогоднішній день є однією з найбільших у Європі — близько 2.600 речей. Тут і зброя, і рідкісні речі табірної побуту, і монети, карбовані похідною монетар-

* *Новиченкова М.* Римське військове спорядження в Тавриці I ст. до н. е — III ст. н. е. (за матеріалами розкопок святилища Гурзуфське сідло) — автореферат канд. дис. — Київ, 2017.

нею Гая Юлія Цезаря — трофеї таврів у Мітрідатових війнах та наступних конфліктах. Що цікаво: відомостей про подвиги відважних «дітей таврійських гір» не варто шукати на сторінках писемних джерел.

Заразом розвіюються деякі «сталі» історичні міфи — приміром, стосовно поширення у сарматів важкої панцирної кінноти (*О. Симоненко*). Та головна перевага в тому, що прочитавши розділ з історії, приміром, війн за Таврику, є можливість глибше ознайомитися з військовим потенціалом сторін багатьох конфліктів на півострові — римлян, боспорян, «варварів».

Можливо, допитливий читач і не знайде на цих сторінках усієї повноти інформації, на яку він розраховував, викладу та оцінки якихось відомостей, які його особливо цікавлять. Саме тому наприкінці книги подано списки рекомендованої літератури (за розділами). Це не є повна та вичерпна бібліографія — для неї знадобилося б кілька томів такого ж обсягу. Пропонований список — лише компас для орієнтування у світі наукових і нечисленних науково-популярних видань, на сторінках яких докладніше розглянуто окремі питання, зачеплені у цій книзі. Можливо, посторінкові посилання виглядали б більш академічно, але було вирішено не створювати перепон вільному читанню текстів.

Полегшити навігацію та отримати додаткову інформацію у розділах книги покликані перехресні посилання, тобто пояснення, у якому саме розділі можна докладніше прочитати про певну подію, місце, річ, а також місце заощадити, але заразом викласти досить подробиць, не перебиваючи ними основну оповідь. Наступний дороговказ — це покажчик, він дозволить відшукувати місця, імена, назви — якщо когось зацікавить щось конкретне.

Історія

На північ від Понту Евксинського

Народи Кіммерії

Сергій Махортих

Кіммерійська доба у Північному Причорномор'ї (близько 1000–650 рр. до н. е.) відзначена значними змінами в суспільно-економічному і духовному житті стародавнього населення і належить до найбільш важливих періодів найдавнішої історії регіону. Її назва походить від найдавніших жителів східноєвропейській степів, зафіксованих писемною традицією — кіммерійців. Вони стали творцями першого великого об'єднання кочових племен на півдні Східної Європи, згаданого у писемних джерелах, які включали низку угруповань. Археологія свідчить, що вони мали свої особливості у матеріальній культурі та, можливо, спочатку навіть різне походження. З кіммерійцями пов'язане поширення кочового скотарства, виробів із заліза, а також поява кінноти. Використання коня для верхової їзди і поява три тисячі років тому в причорноморських степах перших вершників спричинили революцію в комунікаціях, полегшивши зв'язки між віддаленими регіонами. Протягом декількох століть кіммерійці становили провідну військово-політичну силу в регіоні та відігравали активну роль у культурно-історичному розвитку навколишніх територій, на яких вони проживали і з якими були сусідами. Археологічні матеріали в поєднанні з даними писемних джерел дадуть змогу висвітлити два основні етапи кіммерійської історії на півдні Східної Європи.

1. Суспільство

Про суспільну організацію давніх кочовиків ми знаємо завдяки дослідженням їхніх поховань, а також нечисленним писемним джерелам, які згадують імена кількох кіммерійських правителів. Кіммерійське суспільство, якщо брати до уваги археологічні відомості, складалося з двох племен, які залишили скорчені «чорногорівські» і витягнуті «новочеркаські» поховання. Кожне плем'я складалося з кількох підрозділів, які різнилися своїм походженням, що мало своє відображення в орієнтуванні поховань, а також в інших деталях обряду. Степові простори між Доном і Дунаєм були поділені між чотирма кланами: двома

Чорногорівськими зі східним і південним орієнтуванням поховань і двома Новочеркаськими — із західним та північним. Представники кланів вступали в шлюби в межах свого племені, зокрема з представниками тих кланів, чиї землі розташовувалися в степах Передкавказзя і Волго-Донського регіону.

Як і у всіх кочівників, у кіммерійців, імовірно, сім'ї об'єднувалися в сімейно-родинні групи близькоспоріднених сімей, ядрами яких були найближчі кровні родичі. Ці групи і становили громаду, що включала від двох до п'яти сімей. Кілька таких громад могли об'єднуватися в общину другого рівня задля спільного перекочування.

Виділялися багаті власники худоби, які мали військові загони для розширення впливу і влади. Поява такого суспільного прошарку була зумовлена підвищеною військовою активністю, коли набіги і війна перетворилися на постійні промисли, що і фіксується за воєнними походами кіммерійців VIII-VII ст. до н. е., про які йтиметься трохи далі.

Окрім військового проводу, вожді у кіммерійському суспільстві виконували судові та церемоніальні функції, займалися зовнішніми зв'язками. У критичний момент рядові члени суспільства мали вирішальний голос, і навіть вожді не могли примусити їх слідувати за собою. Така ситуація відповідає суспільству з військовою демократією.

2. Кіммерійці у першій половині IX ст. до н. е.

Формування кіммерійської культури припало на першу половину IX ст. до н. е., коли тривала поступова зміна клімату на більш сухий. У степах Північного Причорномор'я все ще були досить сприятливі умови для ведення нового кочового господарства. Вони зумовили поступове розселення кочовиків по степах від Дону до Дунаю. Це підтверджується розподілом у часі відомих археологам поховань. Основна їх кількість (82) припадає саме на цей період. Виділяють дві групи старожитностей того часу: чорногорівську і новочеркаську. Обряд поховання першої пов'язаний з традиціями Дунайсько-Дністровського межиріччя і Придніпров'я, а другої — Побужжя і басейну Дніпра. Мабуть, «чорногорівці» розселилися в спорідненому їм середовищі, поступово асимілюючи з місцевими жителями. Тоді Південно-Бузький степовий регіон майже не був заселений. На ці порожні території прийшли зі сходу «новочеркаські». Обидві групи кіммерійців налагодили зв'язки з навколишнім населенням, передусім із мешканцями лісостепового Подніпров'я і Подністров'я, а також Північного Кавказу.

Взаємодія з осілим населенням Передкавказзя виявилася життєво необхідною для кочовиків, починаючи з моменту формування кіммерійської культури й упродовж усього часу її існування. В умовах зростання посушливості клімату в IX ст. до н. е. цей регіон привертав увагу степовиків як придатна для проживання зона, де були рясні пасовища, джерела металу та населення з комплексним землеробсько-скотарським господарством і високорозвиненим ремеслом. Зв'язки степовиків із жителями Північного Кавказу була справою вимушеною через занепад металообробних центрів Південно-Східної Європи. Не останню роль у цьому зіграло припинення діяльності на межі XI-X ст. до н. е. мідних копалень на Донецькому кряжі.

Однак завдяки контактам зі степовиками, на Північному Кавказі поширилася традиція виготовлення озброєння з бронзи і заліза (при цьому клинки мечів і кинджалів були із заліза, а руків'я — бронзовими).

Саме тоді відбулося епохальне вдосконалення озброєння і кінської зброї. Воно набуло вигляду симбіозу культурних традицій місцевого північнокавказького населення і ранніх кочовиків, що породило нові технології та нові вироби. Так, важливим наслідком цих по-

дій стало поширення металевих вудил, які були незамінні для управління верховим конем і колісницею. Одні з найдавніших у Східній Європі металеві вудила знайдено в похованні XI–X ст. до н. е. Гордіївського могильника на Південному Бузі. Водночас подібні вудила передскіфського і скіфського часу добре відомі у азійській частині степового пояса Євразії: Казахстані, Середній Азії, Алтаї, на теренах Сибіру, Монголії, Китаю.

Для кіммерійців, які жили в степах між Доном і Дунаєм, життєво важливими були і контакти з безпосередніми сусідами — жителями лісостепового межиріччя Дніпра і Дністра. Від цих сусідів можна було отримати продукти хліборобства. Виробники цих продуктів утворили кілька племінних союзів, названих за археологічними пам'ятками чорнолісцями (за знахідками в районі знаменитого Чорного Лісу) та групою Сахарно-Солончени (у Молдові). У цих сусідів можна було розжитися і виробами ремісників, насамперед металевими. Улітку кочовики пасли свою худобу в північних районах степу на межі з лісостепом, а у найбільш посушливі роки заходили і на степові ділянки лісостепу. Тож інтереси обох сторін вимагали мирних відносин.

Особливу роль у житті кіммерійців у першій половині IX ст. до н. е. відіграло знайомство з населенням Центральної Європи, що відбулося на їхній матеріальній культурі. Так, спільною ознакою низки кіммерійських пам'яток того часу є столовий посуд із рисами, типовими для виробів Середньої Європи. Можливо, у степового населення така парадна кераміка з'явилася внаслідок обміну та змішаних шлюбів. Окрім цього, поступове зростання посушливості клімату, що мало місце у IX ст. до н. е., змусило окремі групи кіммерійців переселитися у райони, розташовані в зоні з позитивним балансом вологи, з-поміж яких була і Велика Угорська рівнина, близька за своїми ландшафтами до причорноморських степів. Це був такий собі природний коридор у західному напрямку. Збільшення кількості вершників у ранніх кочовиків означало, що мобільні, добре підготовлені та озброєні загони могли супроводжувати торгові експедиції та міграції. Унаслідок цього кочівницькі угруповання мали можливість «осідати» у багатих ресурсами місцях, заселених представниками інших племен. До речі, уперше подібне переселення зі степів Причорномор'я у Центральну Європу відбулося ще у першій половині III тис. до н. е. — за дві тисячі років до кіммерійців.

Нині на захід від Карпат знайдено понад 150 поховань, які можна пов'язати з кіммерійцями. Похоронний обряд і предмети матеріальної культури, знайдені у могильниках на Угорській рівнині та її околицях, подібні до типових для Центрального Передкавказзя і особливо Закубання. Просування кочовиків мало для місцевого населення сумні наслідки: лише у одному з районів Альфельда, за підрахунками місцевих археологів, тоді більш як сто поселень були занедбані, а цінності як скарби — заховані в землю. Цілком імовірно, східний Карпатський басейн слугував своєрідним плацдармом, з якого племена кіммерійців здійснювали походи і в інші регіони Центральної Європи.

Вторгнення кіммерійців привело до змін у житті місцевих племен. Так, у IX ст. до н. е. відбулася поступова заміна традиційного комплексу озброєння і спорядження коней кіммерійським. Виготовлене з бронзи захисне озброєння вояків і колісниці виявилось не ефективним на противагу кіммерійським вершникам-лучникам із залізними мечами. Слід зазначити, що новий військовий комплекс не відразу поширився в Центральній Європі.

Заміна на престижне озброєння, а також перехід від традиційного важкого обладунку і предметів озброєння до більш легких відбулися спочатку у Східних Альпах і на Балканах, а потім уже і в Західних Альпах. Ці зміни відображали глибоку соціальну трансформацію у положенні військових вождів, які дедалі більше відходили від боїв у важкому озброєнні та охочіше демонстрували нові символи військової справи і сили — кинджал і пояс.